

ТЕРМІНОЛОГІЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ: АСПЕКТИ ДИСКУРСИВНОГО ПІДХОДУ

© Флорій Бацевич, 2002

Стаття присвячена проблемі виділення найважливіших комунікативних категорій мови і, відповідно, обґрунтуванню термінів на їх позначення. Такими категоріями визнаються дискурс, мовленнєвий жанр і мовленнєвий акт. Формуються закономірності їх співвідношень з урахуванням найважливіших модусів: Мови, Мовлення і Комунікації.

The article specifies the most important communicative categories of language (particularly discours, speech genre and speech act) and grounds corresponding terms to define these categories. The author shapes regularities of their correlation taking unto account the most significant modi of Language, Speech and Communication.

1. Однією з найпомітніших ознак сучасної проблемної ситуації (класифікаційної одиниці наукового знання) в лінгвістиці можна вважати бурхливий розвиток функціонально-комунікативних досліджень. У межах останніх органічно поєднується вивчення “власне” мовних процесів і різноманітних духовних, психологічних, соціальних та інших виявів людини, яка постійно “живе в мові”.

Разом з тим ще повною мірою залишаються не окресленими розділи комунікативного напрямку досліджень, його основні категорії, методи аналізу тощо. Зокрема, аспекти, пов’язані з мовним кодом процесу комунікації, є одними з найменш вивчених. До цього часу не вирішені проблеми категоріальної організації мовного матеріалу в процесах комунікації, оскільки категорії, опрацьовані з урахуванням сосорівської дихотомії Мова і Мовлення, є недостатніми для опису модусу зовсім іншої природи, яким є Комунікація.

На наш погляд, такими категоріями можуть стати дискурс, мовленнєвий жанр і мовленнєвий акт [3]. Незважаючи на те, що ці поняття прийшли в лінгвістику із різних наукових традицій, не всіма дослідниками сприймаються як співмірні, їхня комунікативна природа незаперечна, і саме це дозволяє розглядати їх як “претендентів” на ієрархічну категоризацію мовного коду в комунікації. Розглянемо їх детальніше.

2. У лінгвістичній літературі термін “дискурс” уживається в різноманітних контекстах і постає як “розмита категорія”, “дрейфуючи” між текстом, контекстом, функціональним стилем, підмовою тощо. Разом з тим поняття дискурсу може бути потрактоване у межах двох глобальних підходів, які мають спільні риси з позицій комунікативної лінгвістики:

1. Дискурс як “текст, занурений у життя” з усіма відповідними “формами життя” [1, с.137]. У такому розумінні дискурс існує перш за все і головним чином у текстах, за котрими встає особлива граматики, лексикон, семантика, правила слововживання і синтаксису, – в кінцевому підсумку – особливий світ. Кожен дискурс – це один із можливих світів [5, с.44-45]. Таке розуміння дискурсу як “мови в мові”, “тексту в тексті”, соціально зорієнтованого мовлення можна назвати “Дискурсом1” (Д1).

2. Дискурс як тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, внутрішню, паралінгвальну), відбувається у межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників

спілкування, являє собою синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психологічних та ін.) чинників, залежних від тематики спілкування, і має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів. Таке розуміння дискурсу можна назвати “Дискурсом2” (Д2).

Орієнтуючись на загальну тенденцію сучасної лінгвістики осмислення дискурсу як найважливішої категорії комунікації, її процес і результат, стає зрозумілим, що Д1 певним чином і під певним кутом зору (комунікативним) співвідноситься з Д2 як початковий етап динамізації об’єкта дослідження і його етап наступний, у котрому синтезована окрім соціальних чинників, доміантних у Д1, низка інших складових (когнітивних, психологічних, конситуативних тощо). Саме Д2 можна вважати найважливішою категорією спілкування, яка інтегрує мовні, мисленнєві й інтерактивні чинники.

У межах дискурсу як найважливішої категорії комунікації здійснюється інтеракція учасників спілкування, перш за все реалізуються їхні інтенційні впливи з метою заспокоєння, отримання інформації, відповіді на запит, роздратування когось тощо. Інакше кажучи, виформовуються конкретні мовленнєві жанри.

3. У сучасному українському мовознавстві проблема мовленнєвих жанрів (далі МЖ) залишається, фактично, не опрацьованою. Окремі зауваження і спостереження, висловлені в працях, присвячених дотичним проблемам, цілісного уявлення про категорію мовленнєвого жанру не дають. Разом з тим у низці мовознавчих традицій, зокрема, російській і польській, дослідження МЖ визнаються одними з найактуальніших у сучасній антропо- і комунікативно (прагматично) зорієнтованій лінгвістиці. Зокрема, підкреслюючи значну роль МЖ (у термінології автора мовленнєвих актів) у людському спілкуванні, А.Вежбіцка зазначала: «суспільне життя можна уявити як величезну сітку актів мови [МЖ – Ф.Б.]. Сама історія, як видається, ґрунтується на мовленнєвих актах (погрозах, засудженнях, пропозиціях, вимогах, переговорах, умовах тощо). Але й приватне людське життя складається значною мірою з мовленнєвих актів. З ранку до вечора запитуємо, відповідаємо, сперечаємося, аргументуємо, обіцяємо, хвалимося, сваримо, скаржимося, відмовляємося, когось хвалимо, дякуємо, звіряємося, докоряємо, робимо зауваження тощо. Одночасно, з ранку до вечора намагаємося зінтерпретувати те, що нам кажуть інші, тобто зрозуміти, яких мовленнєвих актів уживають. Власне кожен раз, коли хтось починає говорити у нашій присутності, намагаємося класифікувати сказане як той або інший тип мовленнєвого акту» [8, s.3; 9].

Засновником сучасної теорії МЖ як загальносеміотичного і загальнофілологічного явища був М.М.Бахтін, який ще в праці 50-х років “Проблема мовленнєвих жанрів” визначив останні як «відносно стійкі тематичні, композиційні й стилістичні типи висловлювань» [2, с.255]. На його думку «мовленнєві жанри організують наше мовлення практично таким чином, як її організують граматичні форми (синтаксичні). Ми навчасмося віддивати наше мовлення у жанрові форми, і, чуючи чуже мовлення, ми уже з перших слів угадуємо його жанр, передбачаємо певний об’єм (тобто приблизну довжину мовленнєвого цілого), певну композиційну побудову, передбачаємо кінець, тобто з самого початку ми маємо відчуття мовленнєвого цілого» [2, с.271]. Мовленнєві жанри виформовуються історично у процесі комунікативної діяльності людей, використовуються ними як готові творення: «якби мовленнєвих жанрів не існувало і ми не володіли ними, якби нам доводилося їх створювати вперше у процесі мовлення, вільно і вперше будувати кожне висловлювання, мовленнєве спілкування було б практично неможливим» [2, с.272]. За підрахунками Т.В.Шмельової М.М.Бахтін у своїх працях називає біля 30 МЖ, зокрема,

таких як бесіда (салонна, застільна, інтимно-дружня, інтимно-сімейна), лайка, побутове оповідання, військова команда, заперечення, висловлення захоплення, схвалення, ділові документи, щоденник, відповідь, лист, прислів'я, побажання, привітання, осуд, похвала, поздоровлення, наказ, протокол, прощання, публіцистичний виступ, промова, роман, згода, співчуття, жарт, науковий трактат, інтимні жарти, питання [7, с.64]. Уже цей перелік дозволяє говорити про відсутність несуперечливих критеріїв виділення МЖ, оскільки у ньому як однорядкові наводяться, наприклад, прощання, заперечення, схвалення, відповідь тощо, які можуть бути складовими такої комплексної МЖ, якою є бесіда, а також, скажімо, протокол і згода тощо. Сам М.М.Бахтін зазначав, що номенклатури усних мовленнєвих жанрів поки що не існує, і навіть до цього часу не зрозумілий принцип такої номенклатури.

Уже з праць М.М.Бахтіна стає зрозумілим, що мовленнєвий жанр – це складна єдність змісту, стилю і композиції, а також низки позамовних чинників (перш за все соціальних). Сам процес спілкування деякими авторами витлумачується як послідовний перехід від одного МЖ до іншого. Так, Т.Баллмер і В.Бренненштуль вважають, що взаємодія у межах МЖ відбувається за схемою «породження – наростання до найвищого рівня – спад до завершення МЖ перемогою, поразкою, співробітництвом або початком іншого МЖ» (цит. за [4, с.114]). У комунікативній перспективі МЖ постають як закріплені у суспільному обігу схеми мовленнєвих дій, прийняті в певних ситуаціях і призначені для передачі певного змісту типові способи побудови мовлення, моделі міжособистісного спілкування, важливою складовою яких виступає інтенціональність.

Як же співвідносяться поняття дискурсу і мовленнєвого жанру?

На перший погляд дискурс – це певна сукупність МЖ, які послідовно змінюють один одного. Насправді ж рух комунікації у межах дискурсу набагато складніший, ніж проста зміна МЖ. Ця складність не в останню чергу викликана наступними причинами: 1) межі між МЖ у реальному спілкуванні виявляються розмитими, а їхні ядерні й периферійні мовні засоби далекі від повного опису; 2) чітко відмежовані один від одного МЖ існують лише як ідеальні типи; насправді ж вони пересікаються своїми периферійними зонами, тобто мають змішаний характер; 3) механізми переходу від одного МЖ до іншого у реальному спілкуванні, де наявна складна взаємодія комунікантів повного мірою не вивчені. У реальному спілкуванні мовців – носіїв різноманітних когнітивно-психологічних станів, ілюктивних сил, інтенцій тощо наявний значний рівень недовизначеності й розпливчастості. І це не є недоліком комунікації, оскільки «недовизначеність необхідна для дотримання правил такту і ввічливості, для всієї тієї «обличовальної» діяльності, котра виконується у спілкуванні, і котра в дійсності являє собою не побічний, а універсальний і вирішальний аспект практично будь-якого мовленнєвого спілкування» [6, с.365].

Попри значну кількість невирішених проблем роль МЖ у комунікації є значною; поряд з дискурсом (точніше, у його межах) вони організують людське мовлення.

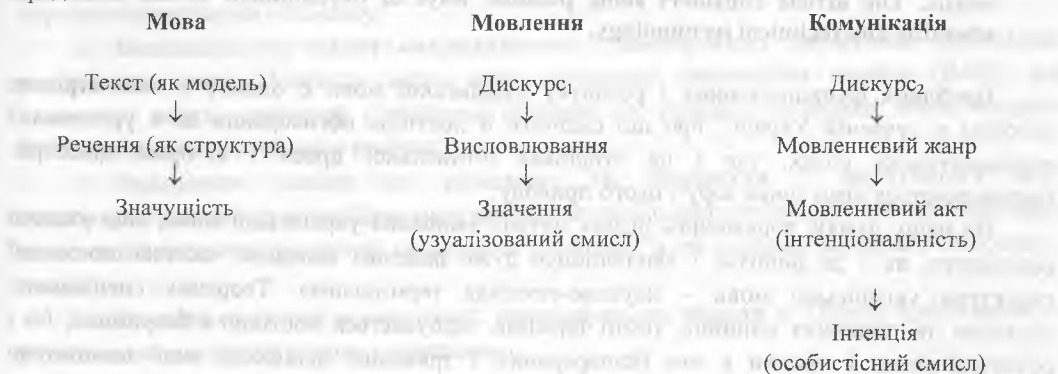
4. В останні роки елементарною складовою спілкування, одиницею руху інтенцій мовця в комунікації вважається мовленнєвий акт (далі МА). «Мовленнєвий акт – це цілеспрямована мовленнєва дія, котра здійснюється у відповідності з принципами і правилами мовленнєвої поведінки, прийнятими в даному суспільстві; одиниця нормативної соціомовленнєвої поведінки, що розглядається в межах прагматичної ситуації. Основними рисами МА є умисність (інтенціональність), цілеспрямованість і конвенціональність; МА завжди співвіднесені з особою мовця. Послідовність МА створює дискурс» [1, с.412]. Зрозуміло, що МА, який розглядається як інтенціональна, цілеспрямована, конвенціональна мовленнєва дія мовця, виявляється складовою комунікативного акту поряд з актом

аудитивним (тобто *комунікативною дією слухача*) і комунікативною ситуацією. Найважливішими типами МА (за Дж.Остінім) є: 1) **репрезентативи** (або *асертиви*), метою котрих є судження про певні стани речей, наприклад, констатації, сумніви, прогнозування тощо; 2) **директиви**, метою котрих є створення тиску на адресата, схилення його до певних дій. Директиви втілюються в проханнях, дозволах, наказах тощо; 3) **комісиви**, метою котрих є формулювання зобов'язань та відповідальності перед адресатом. Втілюються у різноманітних зобов'язаннях, обітницях, обіцянках тощо; 4) **експресиви**, метою котрих є демонстрація психічних станів, емоцій тощо. Найповніше експресиви втілюються у подяки, поздоровлення, вибачення, співчуття, привітання та ін.; 5) **декларативи** (декларації), комунікативна метою котрих є здійснення впливу на соціальні стосунки людей. Втілюються декларативи у різноманітних іменуваннях, призначеннях на посаду, висуненнях кандидатів, відкликаннях кандидатів, оголошеннях війни тощо.

Спостереження над комунікативною організацією дискурсів і МЖ засвідчують, що МА виявляються як власне «ілокутивні сили», комунікативні, «енергетично-імпульсні» імпліцитні складові МЖ, які рухають останні в напрямі розгортання комунікативної стратегії мовця, задаючи їй певну «траєкторію». Інакше кажучи, МА – це комунікативне осереддя формальних складових МЖ, тобто тих фраз та їх частин, що представляють МЖ у межах дискурсу. МА можна вважати комунікативним, прагматичним стержнем формальних носіїв інтенції – висловлювань (оскільки не існує спеціального терміну для комунікативного відповідника цьому терміну **Мовлення**). Але при цьому необхідно пам'ятати, що висловлювання, наповнені саме таким комунікативним смислом, окрім *ілокутивної* складової, мають складову *пропозитивну* з її темо-рематичним членуванням, асертивно-пресупозитивними чинниками та складову *прагматичну*, яка взаємодіє з імплікаціями та імплікатурами дискурсу. Усе це дає можливості згодитися з тим, що МА – це одиниці вербальної комунікативної діяльності, складові МЖ, носії їх ілокутивних сил.

Теорія МА перебуває ще на стадії становлення, а самі МА з позицій комунікативної лінгвістики варто розглядати не як мінімальні, далі неподільні одиниці комунікації в цілому і МЖ зокрема (а якщо вже розглядати, то не забувати при цьому про метонімічний характер уживання термінів), а лише їх складові, в яких імпліцитно зосереджені інтенції адресанта і які складно взаємодіють з іншими дискурсивними складовими, зокрема пропозитивними, конситуативними та іншими.

5. Таким чином, співвідношення між найважливішими категоріями комунікативної лінгвістики з урахуванням найважливіших модусів існування явищ мови можна представити так:

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс // *Лингвистический энциклопедический словарь*. – М., 1990. 2. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров // *Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества*. – М., 1886. 3. Бацевич Ф.С. Текст, дискурс, речевой жанр: соотношение понятий // *Вісник Харківського національного університету*. №520: Серія Філологія. Вип.33. – Харків, 2001. 4. Деметтьев В.В. Изучение речевых жанров: обзор работ в современной русистике // *Вопросы языкознания*. – 1997. – №1. 5. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // *Язык и наука конца XX века*. – М., 1995. 6. Франк Д. Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике // *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XVII. – М., 1986. 7. Шмельёва Т.В. Речевой жанр: опыт общепилологического осмысления // *Collegium*. – 1995. – № 1–2. 8. Wierzbicka A. Genry mowy // *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*. – Wrocław, 1983. 9. Wierzbicka A. *English Speech Act Verbs*. – Australia: AP, 1987.

Андрій Медведів¹, Володимир Задорожний²

¹Міннесотський державний університет, США

²Національний університет “Львівська політехніка”

ЯКОЮ БУТИ УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ?

© Андрій Медведів, Володимир Задорожний, 2002

У статті розглядаються два напрямки русифікації української науково-технічної термінології. Перший напрямок передбачав елімінацію джерел породження, впровадження та усталення нових термінів. Другий напрямок мав на меті наблизити або й замінити українські терміни російськими з певними граматичними змінами, або без них, а також впровадити в українську мову не притаманні їй засоби формування нових лексичних одиниць. Дискутуються шляхи подальшого розвитку української науково-технічної термінології.

The paper discusses two trends of russification of the Ukrainian scientific and technical vocabulary. The first trend aimed to eliminate sources of special word origin, their penetration into common and literary language and their currency among Ukrainian people at large. The second trend had for an object to replace Ukrainian terms by corresponding Russian ones (with some grammar changes or without them) and to impose non-Ukrainian linguistic rules to create new scientific and technical words. The article considers some possible ways of development of the Ukrainian scientific and technical terminology.

Проблема функціонування і розвитку української мови є однією з найгостріших проблем в сучасній Україні, про що свідчить її постійне обговорення як в урядових і парламентських колах, так і на сторінках вітчизняної преси і в пресі діаспори. Висловлюються різні точки зору з цього приводу.

На нашу думку, торкаючись різних питань вживання української мови, слід уважно розглянути, як і де виникає і еволюціонує дуже важлива складова частина лексичної структури української мови – науково-технічна термінологія. Творення спеціальних наукових та технічних одиниць, тобто термінів, відбувається постійно і безупинно, бо і розвиток науки і техніки є теж безперервним і тривалим процесом, який неможливо зупинити. І саме терміни, функціонуючи спочатку у науково-технічному мовленні,